

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 14, Issue 4, No. 56, Winter 2023

 [10.22108/rppl.2022.133553.2054](https://doi.org/10.22108/rppl.2022.133553.2054)

 [20.1001.1.24763268.1401.14.4.7.2](https://www.issn.org/publisher/20.1001.1.24763268.1401.14.4.7.2)

(Research Paper)

Some of the Shortcomings of The Secrets of Gulshan-e Raz

* Yadollah Nasrollahi

Abstract

Gulshan-e Raz is one of the famous mystical works written by Sheikh Mahmoud Shabestari, who composed this mystical work under the influence of ibn Arabi's mysticism in the 8th century. The reflection of Shabestari's thoughts and poetry in this work can be clearly seen in the later sources. About 50 descriptions and margins there have been written on it over time. Dr. Mohammad Reza Barzegar Khaleghi has recently given a description and explanation on Gulshan-e Raz and named it The Secrets of Gulshan-e Raz. In general, the present study aimed at introducing the poet and his text and the mystic style. The major goal of this article was to report the shortcomings and defects contained in Barzegar Khaleghi's great work, which was comprised of 3 main parts: introduction, the text of Gulshan-e Raz, and Barzegar Khaleghi's description and explanations of it. Barzegar Khaleghi has not corrected the text and has tried to describe the verses of Gulshan-e Raz in a simple, intense, and concise language. In the section of description and explanations, he has been able to give a certain meaning to vague and ambiguous things and give the reader an acceptable and appropriate religious meaning. He has avoided a disciple-like attitude towards Shabestari and ibn Arabi unlike the traditional commentators. However, in some cases, the meanings inserted in the section of explanation and description can be criticized.

Introduction

The vast subject of mysticism and Sufism still has many opportunities for scientific research and discussion. Especially after the 7th Century of the Islamic Hijri calendar, it can be better understood that the mysticism of ibn Arabi and his followers is disrupting the geographical territory of the Islamic world and affecting all kinds of intellectual, social and political affairs. One of these influential works is Gulshan-e Raz written by Sheikh Mahmoud Shabestari in the 8th century. Many explanations and interpretations have been written on this book for various reasons since it has been written, most of which are traditional explanations based on the tendencies and worldview of Ibn Arabi's mysticism. Lately, Dr. Mohammad Reza Barzegar Khaleghi has written The Secrets of Gulshan-e Raz, a commentary in the subtitle which offers explanations to further introduce his book after giving the introduction, correct reading of verses, and pronunciation of difficult words. Unlike traditional commentators', Khaleghi's work is more focused on the fact that it is not a

---

* Associate Professor of Persian Language & Literature, Persian Language & Literature Department, Faculty of Humanities Sciences & Literature, Azarbijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran

(Email: Y_sasr@yahoo.com)

© The author(s) ----- Publisher: University of Isfahan

purely mystical explanation and the worldview and mystical attitudes have not played a major role in its authoring, but rather he has sought to help students easily understand the text of Gulshan-e Raz, and find it useful. In other words, it is a book or a teaching explanation that makes the meanings of the verses to be understood in a simpler language as much as possible. Therefore, most of Khaleghi's method has been based on simplification of difficult verses with difficult meanings and their interpretation in prose. In this regard, he has been mostly successful, except for few cases; his work can be criticized for its shortcomings to some extent. This article tried to explain some of these shortcomings as much as possible.

Materials and Methods

The essence of this research was introduction and review of *The Secrets of Gulshan-e Raz* by reading it line by line completely and accurately. A detailed examination of the line-by-line explanations of Khaleghi's book was made after carefully reading the verses and comparing and matching them with Khaleghi's appropriate meanings and explanations. Measuring them with possible sources was the forthcoming method in the research. It was obvious that a critical look at Khaleghi's notes was the main condition for this research to be conducted. In general and in a simple language, it can be said that in the creation of this writing, we used most of the common methods in research, especially the descriptive, comparative, analytical, and inferential methods. After reporting and describing Dr. Khaleghi's writing, we compared that writing with various other materials and sources and finally, the desired scientific opinion was expressed in different parts of the article. The methods of collecting the materials and data were qualitative with a focus on gaining information, documents, and writings mainly available at the library.

Discussion of Results and Conclusion

The Secrets of Gulshan-e Raz provided a simple explanation, which mostly sought to convey a simple and easy understanding of the text to the students. Although some steps were provided to make it easy for the audience to understand, it could be said that the case and the subject of *Gulshan-e Raz* had ceased to be totally resolved. The most important part of the book was its way of referencing and citation, which was traditional, but it could be said that the main criticism in this regard was that some terms could have been philologically interpreted to explain their meanings from their sources and roots, which had not been done in the book. The meanings and explanations written for some verses would provoke thought. In some incorrect cases, the "extra soul" of Qur'anic interpretation had been defined as the "added soul" without attributing it to God's soul. For some words and verses, any meanings and explanations that had to be originally written had not been written. In some cases, a description or explanation had been written for the verse that was more ambiguous than the verse itself and its meaning was still difficult to understand. It would have been better if the mystical symbols, especially Ibn Arabi's mysticism, had been explained and deciphered; however, in some cases, they had not been done in this way. In Ibn Arabi's mysticism, "Zulf" was a symbol of the world and its manifestations and by mentioning this explanation, the ambiguity of the verse in question had been resolved. With this description, it could be generally said that these small shortcomings would not reduce the value of the book of this honorable author, who had considered himself bound to give students a correct understanding of the texts.

Keywords: Gulshan-e Raz, Barzegar Khaleghi, Irfan ibn Arabi, description of Gulshan-e Raz, Shabestari

References

1. Quran e Karim
2. Arianpoor, Y. (2003). *From Nima to our time*. 3th.vol. Tehran: Zavvar.
3. Barzgar e Khalegi, M. (2018). *RazhayyiazGolshan e Raz*. "Along with introduction, correct reading of verses, pronunciation of difficult words and explanations . Tehran: Zavvar.
4. Hafez e Shirazi, S. (2007). *Divan*. Edited by R.Eyvazi. Tehran: Amir eKabir.
5. Jami, A. (1996). *Nafahatolons*. Edition & Comments by M. Abedi. Tehran: Ettelaat.
6. Khaqani, A. (1995). *Divan*. Edited by Z. Sajjadi. Tehran: Zavvar.

7. Najm e Razi. (1996). Mersad ole bad. Edited by M.Riyahi. Tehran: Elmi o Farhangi.
8. Qusheyri, A. (2008). Ressale ye Qusheyriye. Edited by B. Foorouzanfar. Edition by E.Bahrami. Tehran: Zavvar.
9. Shabestari, M. (2018). RazhayyiazGolshan e Raz. "Along with introduction, correct reading of verses, pronunciation of difficult words and explanations . Tehran: Zavvar.
10. Shafiei e Kadkani, M. (2013). Poetry language in Sufi prose.Tehran: Sokhan.
11. Shafiei e Kadkani, M. (2007). Qalandarie in History.Tehran: Sokhan.
12. Soaadol Hakim. (2012). Ibn e Arabi&New Mysticism Language.Translated by M.Jaafri.Tehran: Jami.
13. Zarrinkoob, A. (1984). Search in Iranian Mysticism.Tehran: Amir eKabir.
14. Zarrinkoob, A. (2016).the value of Sofia's heritage.Tehran: Amir e Kabir.
15. Zaryab e Khoyi, A. (1989). BazmAvard..Tehran: Elmi.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال چهاردهم

شماره چهارم (پیاپی ۵۶)، زمستان ۱۴۰۱، ص ۸۹-۱۰۰

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۱

 [10.22108/rpl.2022.133553.2054](https://doi.org/10.22108/rpl.2022.133553.2054)

 [20.1001.1.24763268.1401.14.4.7.2](https://doi.org/10.22108/rpl.2022.133553.2054)

(مقاله پژوهشی)

برخی از کاستی‌ها در رازهایی از گلشن راز

یدالله نصراللهی*

چکیده

گلشن راز شیخ محمود شبستری از آثار مشهور عرفانی است. شبستری این اثر عرفانی را تحت تأثیر عرفان ابن‌عربی در قرن هشتم سروده است. بازتاب فکر و اندیشه و شعر شبستری در این اثر را می‌توان آشکارا در منابع بعد از او دید؛ به همین سبب در گذر زمان، نزدیک به پنجاه شرح و حاشیه بر آن نوشته‌اند. دکتر محمدرضا برزگر خالقی نیز اخیراً به شرح و توضیح گلشن راز پرداخته و آن را رازهایی از گلشن راز نام‌گذاری کرده است. نوشتار حاضر بر آن است که به معرفی اجمالی شاعر و کتاب و مسلک عرفانی شبستری بپردازد. هدف عمده این مقاله گزارش کاستی‌ها و نقص‌های مندرج در کار برزگر خالقی است. اثر برزگر خالقی از سه بخش عمده تشکیل شده است: مقدمه، متن گلشن راز و شرح و توضیحات برزگر خالقی؛ برزگر خالقی به تصحیح متن پرداخته و کوشیده است با زبانی ساده و به‌طور فشرده و مختصر به شرح ابیات گلشن راز بپردازد. برزگر خالقی در بخش شرح و توضیحات توانسته است مسائل مبهم و شطح‌گونه را تاحدی معنی کند و معنی مقبول و متناسب دینی از آن به خواننده ارائه دهد؛ شارحان سنتی نگرشی مریدگونه در برابر شبستری و ابن‌عربی داشته‌اند؛ اما او برخلاف آنان چنین نگرشی ندارد. با این حال، گاهی به نظر می‌رسد می‌توان بر معنی درج‌شده در بخش توضیح و شرح برزگر خالقی نقادانه نگریست و از آنها خرده گرفت. این نوشتار تا حد امکان و مجال محدود، آنها را بیان کرده است. روش تحقیق در این مقاله، مقایسه‌ای، توصیفی و تحلیلی است که از شیوه‌های اسنادی، کتابخانه‌ای و یادداشت‌برداری در گردآوری آن بهره برده شد.

واژه‌های کلیدی

گلشن راز؛ برزگر خالقی؛ عرفان ابن‌عربی؛ شرح گلشن راز؛ شبستری

*دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهیدمدنی آذربایجان، تبریز، ایران y_sasr@yahoo.com

۱- مقدمه

عرفان و تصوف، موضوع و مضمون غالب آثار ادبی و فارسی است؛ به‌ویژه از قرن هفتم و حمله مغول به بعد، بیشتر قالب‌های ادبی از مثنوی و غزل تا قصیده و رباعی، تحت نفوذ عرفان قرار می‌گیرد و شعر و نثر فارسی را از موضوعات و مفاهیم ادبی سرشار می‌کند. از منابع قدیم و تذکره‌های عرفانی می‌توان به شمول عرفان در این دوره پی برد و البته محققان ادب و عرفان نیز بدین امر اشاره کرده‌اند (جامی، ۱۳۷۵: ۶۰۳؛ زرین‌کوب، ۱۳۹۵: ۱۲۸). به عبارتی، موضوع وحدت وجود و سیطره بی‌چون‌وچرای آن در قرن هفتم و بعد از آن، به وحدت موضوع در قالب‌های ادبی و آثار مختلف انجامید؛ به‌طوری که شاعران و نویسندگان مختلف در وادی عرفان، از خود آثاری متأثر از عرفان ابن عربی به‌جا نهادند.

نکته مهم دیگر در مطالعه تاریخی عرفان این است که عرفان و تصوف صورت ایستا و ثابتی ندارد؛ از خلال متون عرفانی می‌توان بدین موضوع پی برد که بحث عرفان در طول زمان و طی قرون، تغییر و دگرگونی یافته است تا بدانجا که مثلاً میراث عرفانی در روز و روزگار ما با عرفان زمان ابوسعید و خرقانی و عطار، بیشتر در اسم و عنوان عرفانی اشتراک دارد تا قرابت‌های آموزشی و تئوریک یا عملی. به همین سبب مؤلفان مدرسی عرفان از گذشته و محققان عرفان در عصر جدید، نخستین گام را برای شناخت و معرفی بیشتر عرفان و تصوف، رده‌بندی یا طبقه‌بندی عرفان دانسته‌اند؛ برای مثال، هجویری آنها را با انتساب به سلسله، و قشیری به موطن صوفیان طبقه‌بندی می‌کند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۵۳۷)؛ یا طبقه‌بندی عارفان از نظر موقعیت جغرافیایی (خراسانی، عراقی، بغداد و...) (زرین‌کوب، ۱۳۶۳: ۶۱؛ شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۴۰۴) را از گام‌های اولیه در تحقیق و پژوهش عرفان دانسته‌اند و حتی می‌توان در تقسیم‌بندی بزرگ و کلی‌تر، این موضوع را به دو نوع عرفان پیش از حمله مغول یا پس از حمله مغول رده‌بندی کرد.

می‌توان این موضوع را از مسلمات بحث و تحقیق در حوزه عرفان دانست که در طول حیات اسلام در پانزده قرن هجری، دو نوع مشرب عرفانی با شدت و ضعف حضور داشته است که هرکدام در تأثیرگذاری در قلمرو جهان اسلام، نقش یک منظومه را داشته‌اند:

۱) عرفان مولانا یا میراث عرفان خراسانی - ایران؛

۲) عرفان ابن عربی یا میراث عرفان بغدادی - سامی.

شگفت آنکه این دو بزرگ (مولانا و ابن عربی) در یک زمان و در قلمرو جغرافیایی نزدیک به هم می‌زیسته‌اند. باید پذیرفت که بعد از قرن هفتم و پس از درگذشت این دو عارف نامی، میراث و سنت عرفانی آن دو درهم می‌آمیزد و نگاه و جهان‌بینی غیرتجربی و زبان‌محور ابن عربی (سعاد، ۱۳۹۱: ۸۰) در قلمرو جغرافیای فکری و هنری جهان اسلام غالب می‌شود؛ به‌گونه‌ای که حتی شارحان آثار مولانا نیز آثار او را از منظر جهان‌بینی و ایدئولوژی‌های ابن عربی، تأویل و تفسیر می‌کنند؛ به تعبیری بهتر، سنت عرفانی خراسان منقطع می‌شود و در عوض هرچه هست نوعی نگاه «ابن عربی‌گرایانه» در عرفان و در فرقه‌ها و سلوک و آثار عرفانی موج می‌زند.

سعی بر آن است که در اینجا، تاحد امکان از نقد و نقض و داوری تند علیه سنت عرفانی ابن عربی پرهیز شود. از زمان حیات ابن عربی و آثار بسیار و زبان مغلق و مبهم همراه با رمزپردازی‌های عجیب و غریب نزدیک به شطحیات او می‌توان چنین استنباط کرد که از آن زمان تاکنون رنگ و زمینه شدید پیچیدگی و ابهام بر گرداگرد

آثار ابن عربی تنیده شده است و این نکته مهمی است. در روزگاران پس از حمله مغول و در غیاب عنصر خردورزی و عقلانیت، افرادی یا به بیان بهتر، عارفان و شارحانی بودند که شیفته آن نوع ابهام و بازی با الفاظ (اصالت زبان و سجع و...) بودند و از آن لذت می‌بردند و به تبلیغ و ترویج آن می‌پرداختند. می‌توان به این موضوع که محققان دیگر عصر ما بدان اشاره کرده‌اند، با کنار گذاشتن تعصب دست یافت و آن را پذیرفت.

ابهام زبان و بیان ابن عربی، خود به نتیجه طبیعی دیگر آن انجامیده است و آن تأویل‌برداری یا چندمعنایی است؛ قریب به اتفاق مشتاقان ابن عربی و آثار او، بعدها در زمره شارحان و تأویل‌پردازان اثر او درآمده‌اند و تا میدان زبان و جولان تخیل اجازه داده است، آن آثار را شرح و یا به عبارت بهتر، تأویل کرده‌اند. گلشن راز شیخ محمد شبستری نیز در زمره این آثار است. شیخ با تمسک به عرفان ابن عربی، اصطلاحات، سمبل‌ها و نمادهای مختلف عرفانی را به زبان شعر، شرح و تأویل کرده است. او توانسته است شعر فارسی را با لطافت زبانی خاص و دل‌انگیز، به قالبی برای اندیشه‌ها و آموزه‌های مغلق ابن عربی تبدیل کند.

موضوع و بحث مهم دیگری که باز از مکررات عرفان ابن عربی است، نگاه وحدت وجودی یا همه‌خدایی در اندیشه و بیان اوست. این نگرش تا اندازه‌ای و در بخش‌هایی، خطرناک و عجیب و غریب ابن عربی را - که در آیین‌ها و حتی به صورت کم‌رنگ در عرفان‌های پیش از ابن عربی ریشه دارد - می‌توان در آثار و اندیشه شیخ شبستری دید که شاید مهم‌تر از همه این بیت او باشد:

مسلمان گر بدانستی که بت چیست   بدانستی که دین در بت پرستی است

(شبستری، ۱۳۹۷: ۷۷)

موضوعات و مباحثی اینچنین پیچیده در تفکر ابن عربی و در آثار او، تحقیق و پژوهش‌های فراوانی را در این زمینه ایجاب می‌کند و ما به دلیل مجال محدود موضوعی این مقال، از آن صرف‌نظر می‌کنیم.

پرسش‌های اصلی این تحقیق را می‌توان چنین برشمرد:

- عرفان شبستری در گلشن راز تحت تأثیر کدام نحله عرفانی بوده است؟
- مزایا و کاستی‌های شرح دکتر برزگر خالقی بر گلشن راز کدام است؟
- بخش‌های تأمل‌برانگیز در شرح و توضیح دکتر خالقی بر اثر شبستری کدام است؟

موضوعات پیش رو را می‌توان از فرضیه‌های تحقیق دانست: اثر شبستری از آثار مهم و تأثیرگذار در تاریخ عرفان و تفکر اسلامی ایرانی است که تحت تأثیر عرفان ابن عربی پدید آمده است؛ تقید دکتر برزگر خالقی به نوشتن معنی ساده بوده است و این امر گاهی، فهم و معنی درست و کامل را از بیت ممکن نکرده است؛ روش‌های معنی‌کردن و استناد به منابع دکتر برزگر خالقی متفاوت است.

نقد و بررسی کتاب مهم درسی دانشگاهی، هدف عمده این پژوهش بوده است که تا حد امکان، به دور از تعصب و تعارف و انکار مطلق، شرح و توضیح دکتر برزگر خالقی بررسی شده است. روش گردآوری مطالب، اسنادی، یادداشت‌برداری و کتابخانه‌ای است؛ نیز از مقایسه، تحلیل و ارجاع نیز برای تحقیق استفاده شده است.

۲- بحث

گلشن راز از نغزترین آثار عرفانی است که شبستری تحت تأثیر عرفان ابن عربی، آن را سروده است؛ این اثر در

پاسخ به هجده سؤال عارفی به نام حسینی هروی است؛ به عبارت بهتر، شرح و تأویل ابن‌عربی‌گرایانه به پرسش‌های هروی است. این اثر، ساختار و نظم از پیش طرح‌شده شبستری را ندارد و بیشتر در پاسخ به پرسش‌های هروی و از نگاه و منظر سؤال‌های او به تبیین مطلب پرداخته و بر آن بوده است که کدام پرسش را در آغاز و یا کدام را در میانه و پایان طرح کند. در واقع، این اثر عرفانی مانند آثار دیگری مثل حدیقه، باب‌بندی نشده است و ترتیب آن معطوف به هرکدام از پرسش‌های حسینی هروی است؛ یعنی به‌جای باب‌بندی، سؤال اول، دوم و... در آن آمده است.

درکل، گلشن راز ۱۰۰۶ بیت دارد که شبستری نخست در هر بخش سؤال حسینی را می‌آورد و بعد در بخش جواب به آن پرسش پاسخ می‌دهد و در خلال بحث، به تعبیر خود از قاعده و تمثیلاتی بهره می‌برد؛ شیوه‌ی روایی و داستانی در این اثر، نمود زیادی ندارد و بیشتر با استناد به سنت شرح‌نویسی آثار ابن‌عربی، به تأویل نظرهای مختلف از تفکر، مسافر تا افلاک می‌پردازد؛ برخی پاسخ‌ها کوتاه و برخی طولانی است.

شبستری مثنوی گلشن راز را در بحر هزج مسدس سروده است؛ بحر که عطار الهی‌نامه را بدان بحر به نظم کشیده است؛ اصلاً عطار از معدود شخصیت‌های عرفانی و شعری است که اسم او به‌روشنی در گلشن راز آمده است: که در صد قرن چون عطار ناید (شبستری، ۱۳۹۷: ۲۷).

از گلشن راز می‌توان چنین استنباط کرد که شبستری ارج و بهای چندانی برای شعر قائل نیست و آن را ظرفی قاصر از بحر قلزم معانی خود می‌داند؛ حقیقت دیگری که باید اذعان کرد این است که شبستری تسلط و تبحر چندانی به دقایق و نکته‌های شعرگویی نداشته است؛ مثلاً در این دو بیت، عیب قافیه مشهود است:

همه دانند کین کس در همه عمر   نکرده هیچ قصد گفتن شعر
(همان: ۲۷)

سزاوار خدایی لطف و قهر است   ولیکن بندگی در فقر و جبر است
(همان: ۵۷)

در آن مجلس عزیزان جمله حاضر   بدین درویش هریک گشته ناظر
(همان: ۲۶)

به همین دلیل به نظر می‌رسد که منتقد در زیبایی‌شناسی شعر گلشن راز، نوآوری و خلاقیت چندانی نمی‌بیند. رازهایی از گلشن راز اثری است که دکتر محمدرضا برزگر خالقی در سال ۱۳۹۷ با همکاری انتشارات زوار چاپ کرد. پیش از این هم، ایشان این اثر را با همکاری عفت کرباسی با توضیح مختصر چاپ کرده بود. عنوان تکمیلی، رازهایی از گلشن راز، «همراه با مقدمه، درست‌خوانی ابیات، تلفظ واژگان دشوار و توضیحات» است که دکتر برزگر خالقی به همراه فهرست‌های مختلف و کشف‌الابیات تدارک دیده و چاپ کرده است؛ از تصحیح متن و ذکر و معرفی نسخه و نسخه‌بدل در آن خبری نیست. اینک بخش‌های بحث‌برانگیز از این چاپ نقل می‌شود.

۱-۲ محاسن و نقاط قوت اثر

پیش از بیان کاستی‌های این اثر، برای اینکه از مسیر اعتدال خارج نشویم، به نقاط قوت کار تحقیقی، هرچند به‌اختصار، اشاره می‌کنیم. نخستین حسن این چاپ که از بایسته‌های ناگزیر روزگار ماست، حجم اندک و چاپ

در یک مجلد است؛ سبکی ظاهری اثر، تهیه آن را برای مخاطبان آن، آسان و مقرون به صرفه می‌کند. آرایش ظاهری و حروف‌چینی متن نیز مناسب و برازنده است. زبان و بیان ساده، هم در توضیح و شرح ابیات و هم در بازنویسی بیت به نثر، مسئله دیگری است که باید به آن اشاره کرد. استناد و استشهاد به منابع مختلف عرفانی، فلسفی و ادبی، درجه و اعتبار علمی اثر را وزین‌تر کرده است و مزایای دیگری که به علت رعایت حجم مقاله از بیان آنها صرف‌نظر می‌کنیم.

۲-۲ روش توضیح و استناد

برزگر خالقی پیش از مقدمه، روش کار خود را «شرح ابیات گلشن راز با زبانی ساده و به‌طور فشرده و مختصر» بیان می‌کند (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: مقدمه ۷). واضح است که آثار متأثر از عرفان ابن‌عربی دشوار و پیچیده‌اند و این شیوه شرح و توضیح برزگر می‌تواند بخشی از خلأ منابع ساده در حوزه عرفان ابن‌عربی را جبران کند. ایشان تا حد امکان، اصطلاحات اثر را توضیح می‌دهد و سپس معنی بیت را به زبان ساده برای خواننده می‌آورد. شاید آنچه بتوان در توضیح اصطلاحات بدان نقادانه نگریست، این است که باید مأخذ اولیه و ریشه اصطلاحات را درج می‌کردند؛ مثلاً در ص ۸۸ و در توضیح اصطلاح «فضل و فیض»، بهتر بود مأخذ قرآنی بودن اصطلاحات را ذکر می‌کردند؛ یا در توضیح «امر اعتباری» نوشته‌اند: مفاهیمی که در جهان خارج وجود ندارند (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۹۰)؛ بی آنکه به خاستگاه فلسفی و منطقی آن اشاره‌ای داشته باشد و در جای‌جای، بخش شرح توضیح آن را مکرر آورده‌اند. در توضیح فضل، قولی را مستقیم از راغب نقل می‌کنند؛ بی آنکه به اثر راغب استناد کنند و ارجاع دهند (همان: شرح و توضیحات ۸۸) و یا در ص ۱۵۳ حکایتی نقل می‌کنند و مأخذ آن را نمی‌آورند و یا در ص ۹۴، بیتی از شمس مغربی آورده، ولی مأخذ آن را ذکر نکرده‌اند. متأسفانه این ذکر نکردن مأخذ در نقل قول‌ها در بخش اصلی کار و زحمت برزگر خالقی (شرح و توضیحات) شایع است.

شیوه ارجاع‌دهی دکتر برزگر خالقی، استناد سنتی است که در آن فقط نام منبع و صفحه را ذکر می‌کنند؛ هرچند به نظر می‌رسد در تألیف و تدوین کتاب، این شیوه بهتر و جاافتاده‌تر است. منابع به‌کاررفته در بخش مقدمه بیشتر منابع و شروح قدیم هستند و گاهی به آثاری از زرین‌کوب، مایل هروی، صفا و... نیز استناد کرده‌اند؛ در بخش شرح و توضیحات نیز تنها شرح قدیمی که برزگر زیاد استناد کرده، *مفاتیح الاعجاز لاهیجی* است؛ در شرح دشواری بسیاری از ابیات، این اثر را محل نظر و ارجاع خود قرار داده‌اند؛ البته در توضیحات به اثر غزالی، مولانا، عطار و حافظ نیز استناد کرده و در توضیح از آنها کمک گرفته‌اند. در استناد و ارجاع بیش از حد برزگر خالقی به *مفاتیح الاعجاز*، نوعی زیاده‌روی دیده می‌شود؛ به‌ویژه وقتی که برزگر خالقی مآثورات را هم از این اثر نقل می‌کند که بهتر بود به منابعی قدیم از فرهنگ احادیث و مآثورات استناد می‌شد (شبستری، ۱۳۹۷: ۱۱۰، ۱۶۳ و...).

۲-۳ معنی‌ها و شرح‌های تأمل‌برانگیز

اینک معنی و شرح ابیاتی چد نقل می‌شود که به نظر می‌رسد، کامل نیستند و مقصود را کامل ادا نمی‌کنند.

حقیقت خود مقام ذات او دان شده جامع میان کفر و ایمان

(همان: ۴۳)

معنی برزگر خالقی: حقیقت مقام ذات حق است که انسان کامل پس از سپری کردن شریعت و طریقت به فنای فی الله می‌رسد و وجود مادی خود را در ذات الهی محو می‌کند و از کفر و ایمان می‌گذرد و برتر از آنها

می‌شود (برزگر خالقی، ۱۳۹۵: شرح و توضیحات ۱۳۷-۱۳۸).

به نظر می‌رسد که باید به توضیح و تبیین حقیقت عرفانی می‌پرداختند که در نظر ابن‌عربی، آن امری بود که ایمان و کفر در آن جمع شده باشد؛ درواقع نوعی قرائت وحدت وجودی از کفر و ایمان که هر دو را در راه حق پویان می‌بیند و می‌داند.

موالید سه‌گانه گشت زیشان جماد آنکه نبات آنگاه حیوان
(شبستری، ۱۳۹۷: ۳۷)

منظور از جماد معدن است که زاینده است (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۲۴).

این بحثی است در فلسفه و طبیعیات قدیم و لزوماً در آنها همه‌جا منظور از جماد، معدن نبوده است و نیست. چو آب و گل شود یک‌باره صافی رسد از حق بدو روح اضافی
(شبستری، ۱۳۹۷: ۶۰)

روح اضافی را چنین معنی کرده‌اند: روحی که در رحم مادر به جنین اضافه می‌شود (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۶۴). در جای دیگری نیز این خطای فاحش وجود دارد؛ اصلی‌ترین معنی اضافه (معنی لغوی آن) در زبان عربی، نسبت است و روح اضافی یعنی روح منسوب به خدا که با استناد به آیه «نفخت فیه من روحی» از زبان حق این امر بیشتر اثبات می‌شود.

در اطوار جمادی بود پیدا پس از روح اضافی گشت دانا
(شبستری، ۱۳۹۷: ۴۰ و ۱۳۲)

و یا این بیت که معنی نوشته‌شده بر آن مبهم‌تر از خود بیت به نظر می‌رسد:

وجود آن جزودان کز کل فزون است که موجودات کل و این باژگون است
(همان: ۶۲)

معنی بیت:

«موجود کل است که از دو چیز ماهیت و وجود تشکیل شده است و به نظر می‌رسد که از وجود بزرگ‌تر باشد؛ اما درحقیقت وجود که جزو است بزرگ‌تر است؛ زیرا در همه ماهیات وجود دارد، قانع‌کننده به نظر نمی‌رسد» (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۱۶۷).

وجود را جزء و صاحبان وجود، یعنی موجودات را کل می‌داند و این نظر و توجیه جزء و کل خاص استثنا و نوعی پارادوکس است.

مپرس از من حدیث زلف پرچین مجنبا نیسد زنجیر مجنابین
(شبستری، ۱۳۹۷: ۶۲)

معنی بیت:

از من شیفته و اسیر زلف جانان، سخن گیسوی دراز و خم اندر خم معشوق را مپرس و از زنجیر مجنونان و دیوانگان وادی عشق سخن مگو و آن را به حرکت درنیار؛ زیرا جنون مجذوبان عشق بیشتر خواهد شد (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۱۸).

شاید بهتر باشد زلف را در این بیت، از نمادهای رایج عرفان ابن عربی بدانیم که سمبل کثرات، دنیا و تعلقات آن است که در آن صورت، معنی معقول و مناسب‌تری خواهد یافت.

۲-۴ نپرداختن به معنی برخی کلمات و ابیات یا معنی ناصواب (در این بخش عمدتاً مسائلی درج شده است که باید بیشتر توضیح می‌دادند).

شروع جانور از صدق و اخلاص   پی ابقای جنس و نوع و اشخاص
(شبستری، ۱۳۹۷: ۳۷)

در ص ۱۲۴ به توضیح «شخص» نپرداخته‌اند که آن به معنی «جسم و بدن» است.
ز بحث جزء و کل نشئات انسان   بگویم یک‌به‌یک پیدا و پنهان
(همان: ۵۴)

بدیهی است که جنس و نوع و شخص از طبقه‌بندی‌های منطقی در فلسفه است و توضیحاتی مفصل دارد که بدان نپرداخته‌اند.

نشأت را عالم معنی کرده‌اند (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۱۵۵).
سزاوار خدایی لطف و قهر است   ولیکن بندگی در فقر و جبر است
کرامت آدمی را اضطرار است   نه آن کاو را نصیبی ز اختیار است
(شبستری، ۱۳۹۷: ۵۷)

برزگر خالقی پس از معنی لغوی و اصطلاحی کرامت (امر خارق‌العاده صوفیان) با استناد به فرهنگ اشعار حافظ بیت را چنین معنی کرده‌اند:

«کرامت در لغت به معنی بزرگواری و بخشندگی است و در اصطلاح صوفیان، امر خارق‌العاده‌ای است که به وسیلهٔ عنایت خداوندی از صوفی کامل و واصل صادر می‌شود...» (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۱۶۰).
ولی ظاهراً با استناد به آیهٔ «و لقد کرّمنا بنی آدم و حملناهم فی البر و البحر» (اسراء: ۷۰) و تلمیح بدان، تقدم تکريم انسان را بیان می‌کند.

در این هرچیز کان نز باب فقر است   همه اسباب استدراج و مکر است
(شبستری، ۱۳۹۷: ۷۷)

استدراج: طلب درجه و بزرگی کردن که مکر باشد (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۱۹۶).
استدراج اصطلاحی برگرفته از قرآن است: «والذین کذبوا بآیاتنا سنستدرجههم من حیث لا یعلمون» (اعراف: ۱۸۲).

استدراج اصطلاحی عرفانی در مقابل کرامات یا کرامات دروغین است: «ابوالعباس سیاری گوید: عطاء او بر دو گونه باشد کرامت بود و استدراج بود. هرچه با تو بگذارد کرامت بود و هرچه زایل کند استدراج بود» (قشیری، ۱۳۸۷: ۹۲).

چهارم پاکی سر است از غیر   که اینجا منتهی می‌گرددش سیر
(شبستری، ۱۳۹۷: ۴۷)

سر: در اینجا معنی قلب و باطن است (برزگرخالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۱۴۴)؛ یا به قول نجم رازی در کنار قلب، یکی دیگر از حواس باطن است (نجم رازی، ۱۳۷۴: ۵۵).

نه مخلوق است آن کو گشت واصل   نگوید این سخن را مرد کامل
(شبستری، ۱۳۹۷: ۵۲)

این بیت به سخن شطح‌آمیز خرقانی «الصوفی لیس بمخلوق» اشاره می‌کند و معنی‌ای که آورده‌اند به تأمل نیاز دارد.

چو دریایی ست وحدت لیک پر خون   کزو خیزد هزاران موج مجنون
(همان: ۵۳)

شبستری در توصیف عالم وحدت در مقابل کثرت، آن را چو دریایی می‌داند که شعر زیبای حافظ را در ذهن تداعی می‌کند:

چو عاشق می‌شدم گفتم که بردم گوهر مقصود

ندانستم که این دریا چه موج خون‌فشان دارد
(حافظ، ۱۳۸۵: ۲۴۰)

خیال از پیش برخیزد به یک بار   نماند غیر حق در دار دیار
(شبستری، ۱۳۹۷: ۵۴)

خیال که شبح و وارونه حقیقت است و مصرع دوم برگرفته از مثلی به زبان عربی است: «لیس فی الدار دیار»: برو ای خواجه خود را نیک بشناس که نبود فریبه‌ی مانند آماس
(همان: ۳۹)

این تعبیر مثل‌گونه است و پیش از شبستری، دیگران - مانند ناصر خسرو، مسعود سعد، سنایی - به کار برده‌اند (رک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل آماس) مسعود سعد می‌گوید:

متنبی نکو همی‌گوید   بازدانید فریبه‌ی ز آماس
(مسعود سعد، به نقل از دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل آماس)

در ابیات مربوط به قاعده در اصول اخلاق و شعب آن می‌گوید:

اصول خلق نیک آمد عدالت   پس از وی حکمت و عفت شجاعت
(شبستری، ۱۳۹۷: ۶۰)

این نظر شبستری بسیار به نظر حکمای قدیم نزدیک است که این چهار فضیلت را فضایل اصلی یا اساسی خوانده‌اند (زریاب، ۱۳۶۸: ۳۵۷).

نترسد زو کسی کو را شناسد   که طفل از سایه خود می‌هراسد
(شبستری، ۱۳۹۷: ۵۵)

می‌توان مصرع دوم را از مأخذ شعر «کودک و سایه» از رعدی آذرخشی دانست؛ هرچند در منابع آمده که رعدی آن را از کریلف روسی گرفته است (آرین‌پور، ۱۳۸۲: ۵۶۰).

تو را گرنیست احوال مواجید مشو کافر زنادانی به تقلید
(شبستری، ۱۳۹۷: ۶۹)

در معنی مواجید نوشته‌اند: مواجید جمع موجود است و موجود به معنی یافته‌شده است و...؛ سپس معنی بیت را چنین آورده‌اند: «اگر تو به حالات اهل وجدان نرسیده‌ای و حقیقت آنها را نمی‌دانی...» (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۱۷۸)؛ درحالی‌که در لغت‌نامه به نقل از فرهنگ مصطلحات عرفانی در توضیح مواجید آورده‌اند: «کیفیات طریق کشف وجدان بر اولیا و عرفا و سالکان راه ظاهر شود» (سجادی، به نقل از دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مواجید).
در بیت:

بر این معنی کسی را بر تو دق نیست که صاحب مذهب اینجا غیر حق نیست
(شبستری، ۱۳۹۷: ۶۹)

در توضیح دق نوشته‌اند: دق در لغت به معنی کوفتن و در اینجا به معنی اعتراض کردن است (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۱۷۸) که باز به استناد لغت‌نامه دهخدا، ظاهراً این کلمه از «داق» است و ربطی به دق ندارد و آن به معنی عیب‌گیری و عیب‌جویی است و مولانا هم پیش از شبستری در مثنوی آن را به کار برده است: در دو جای دیگر نیز این کلمه به کار رفته است (شبستری، ۱۳۹۷: ۷۷ و ۷۸)؛ نکته تأمل‌برانگیز این است که هم مولوی و هم شبستری، این کلمه را با «حق» هم‌قافیه آورده‌اند.

برزگر خالقی در توضیح «طامات» می‌نویسد که «حافظ شطح و طامات را مترادف با خرافات» به کار می‌برد.

طامات و شطح در ره آهنگ چنگ نه تسبیح و طیلسان به می و میگسار بخش
(برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۱۹۱)

این نظر دکتر برزگر خالقی ظاهراً در این بیت حافظ نیست و گویا منظور ایشان این بیت است که باید به‌صورت شاهد مثال آورده می‌شد:

خیز تا خرقه صوفی به خرابات بریم شطح و طامات به بازار خرافات بریم
(حافظ، ۱۳۸۵: ۷۴)

از آن گفته امت عیسی گاه اسرا که آهنگ پدر دارم به بالا
(شبستری، ۱۳۹۷: ۷۹)

به شرح و توضیح آن - که با استناد به تعلیقات مفاتیح الاعجاز پرداخته است - می‌توان افزود که شبستری مصرع دوم را از خاقانی تضمین کرده است:

چه معنی گفت عیسی بر سر دار که آهنگ پدر دارم به بالا
(خاقانی، ۱۳۷۴: ۲۷)

ولی به نوشته مرحوم سجادی در تعلیقات دیوان خاقانی این مطلب در اناجیل اربع نیامده است؛ بلکه مطلبی شبیه بدان را از منتخب جواهرالاسرار آورده‌اند (منتخب جواهرالاسرار، به نقل از تعلیقات سجادی، ۱۳۷۴: ۹۸۸).

این دو بیت زیر در آخر این بخش نیز تأمل‌برانگیز است:

ریا و سمعه و ناموس بگذار بیفکن خرقه و بر بند زنا را

چون پیر ما شو اندر کفر فردی اگر مردی بده دل را به مردی

(شبستری، ۱۳۹۷: ۸۰)

به نظر می‌آید منظور شبستری از توصیف چنین پیری، شخصی نزدیک به شیخ صنعان است؛ ولی دکتر برزگر آن را چنین معنی کرده‌اند که پذیرفتن این معنا دشوار به نظر می‌رسد.

در کافری و پوشاندن غیرحق، یکتا و بی‌همتا باش؛ مانند مرشد و پیر ما که کافر غیرحق شده است و تو اگر انسان کاملی هستی دلت را به دست چنین فردی بسپار و از او تبعیت کن (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: شرح و توضیحات ۲۰۳).

۵-۲ غلطها و از قلم افتادگی‌ها

به اعضا پشه‌ای همچند فیل است در اسما قطره‌ای مانند نیل است

(شبستری، ۱۳۹۷: ۳۳)

«همچند» در اصل به معنی هم‌اندازه است؛ ولی برزگر خالقی آن را «همتا» معنی کرده‌اند که اگر بدین معنی باشد، ظاهراً معنی مجازی و ثانوی آن است که می‌تواند در اینجا مراد باشد.

دکتر برزگر خالقی «مسواک» را در بیت ۸۵۰ توضیح داده‌اند؛ در صورت توضیح چنین واضحاتی به نظر می‌رسد که «کاهی» را در بیت زیر باید شرح می‌کردند:

سفید و سرخ و زرد و سبز و کاهی به نزد وی نباشد جز سیاهی

(همان: ۴۹)

از نظر ویرایش زبانی در این اثر، خطای خاص، کاربرد همکرد فعل «نمود» به جای «کرد» نمود بسیاری دارد: «ذکر نموده است» (همان: ۸) «مشاهده نماید» (همان: ۹۸) و... تعبیر عامیانه «دوئیت» (همان: ۱۴۸) و برخی خطاهای املائی نیز در این اثر دیده می‌شود: «موول» را در بیت ۷۲۷ به شکل «ماول» آورده‌اند؛ یا «مدخر» به تشدید دال را با تشدید خ در بیت ۶۸۱ آورده‌اند؛ در جایی نیز به جای قالب، غالب به کار برده‌اند که احتمالاً غلط تایی است؛ اما غلطهای تایی ناگزیر در این اثر وجود دارد که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

ص ۹۵: تمحید	←	تحمید
ص ۱۰۳: لا حترفت	←	لا حرفت
ص ۱۰۴: بدن	←	بدان
ص ۱۱۱: لا حکل / لا حلی	←	لاجلک / لاجلی
ص ۱۱۶: الامثل	←	الامثال
ص ۱۲۹: «ان الوجود» باید با اعراب نصب باشد نه رفع		

۳- نتیجه‌گیری

گلشن راز از آثار مختصر و لطیف عرفانی است که شیخ محمود شبستری در قرن هشتم آن را تحت تأثیر عرفان ابن عربی سروده است. بر این اثر، شرح‌های زیادی در طول قرون نوشته‌اند و برخی از ابیات شطح‌گونه این اثر،

حکم قول سایر دارد. دکتر برزگر خالقی مطلق، برای بار دوم در حوزه گلشن راز، اثری را آماده و چاپ کرده و آن را *رازهایی از گلشن راز* نام‌گذاری کرده است. تقید بیش از حد برزگر خالقی به عرضه معنای ساده ابیات گاهی، شرح و توضیح او را محل نقد قرار داده است؛ او به جای آنکه بیشتر به فیلولوژی دقیق کلمه یا اصطلاحی بپردازد، به شرح و توصیف کلمه می‌پردازد و سرانجام گاهی معنایی بیان می‌شود که شاید مبهم‌تر از خود بیت است یا اینکه بیت را به زبان نثر بازنویسی کرده است. شارحان دیگر همگی از جرگه و خیل عارفان یا مریدان شبستری یا ابن عربی هستند و برزگر خالقی، برخلاف آنها در شرح و توضیح ابیات شبستری می‌کوشد تا معنایی معمول و مطابق با فرهنگ دینی را تدارک ببیند و به خواننده و مخاطب عرضه کند؛ از آنجا که درس گلشن راز در مقطع تحصیلات تکمیلی رشته زبان و ادبیات فارسی دوره‌های دانشگاهی تدریس می‌شود، وجود این اثر نیاز عمده محیط علمی بوده است و امید است دکتر برزگر با از بین بردن برخی خطاهای نادر تایپی یا در حوزه شرح و توضیح، آن را بپیراید و بیاراید.

تدارک و عرضه کتابی درسی مهارت‌های خاصی لازم دارد و محدودیت‌هایی نیز در این راه هست؛ هدف اصلی در اثر دکتر برزگر خالقی، آماده‌کردن کتابی به زبان و بیان ساده بوده و منظور از این سادگی، بازنویسی ابیات به نثر امروز بوده است؛ درحالی‌که بدیهی است بخش عمده دشواری گلشن راز در تبیین و توضیح نمادهای پیچیده و به‌ویژه نمادهای عرفان ابن عربی است. شارح امروزی در چنین بخش‌هایی باید مرز بین لغت و اصطلاح را تفکیک کند و اصطلاحات پیچیده را با استناد به منابع اصلی شرح دهد؛ این امر در *رازهایی از گلشن راز* زیاد جلوه‌گر نیست و کوشش اصلی بر آن بوده است که اغلب ابیات به نثر بازنویسی شوند. ممکن است در پاسخ به این انتقاد گفته شود که توضیح دقیق و مستند اصطلاحات، امری تحقیقی و علمی است که در آموزش متنی درسی نمی‌تواند وافی به مقصود باشد. از قضا در این نوشتار مطالب و شواهد مثال‌ها همه از آن جهت استخراج و تبیین شده‌اند که بتوانند در گام رسیدن به تحقیق و حتی علم ادبیات مؤثر و سودمند باشند. به نظر می‌رسد بیان این نکته‌ها از ارزش کار دکتر برزگر نمی‌کاهد؛ دانشمندی راستین که مدت‌هاست کتاب‌های آموزشی و درسی آماده می‌کند و در این مسیر کارهای او با توفیق همراه بوده است.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آرین‌پور، یحیی (۱۳۸۲). *از نیما تا روزگار ما*، جلد سوم، تهران: زوار، چاپ چهارم.
۳. برزگر خالقی، محمدرضا (۱۳۹۷). *رازهایی از گلشن راز*، همراه با مقدمه، درست‌خوانی ابیات، تلفظ واژگان دشوار و توضیحات، تهران: زوار.
۴. جامی، عبدالرحمن (۱۳۷۵). *نفحات الأنس*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات دکتر محمود عابدی، تهران: اطلاعات، چاپ سوم.
۵. حافظ شیرازی، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۵). *دیوان*، تدوین و تصحیح دکتر رشید عیوضی، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم با ویرایش جدید.
۶. خاقانی، افضل‌الدین (۱۳۷۴). *دیوان*، به کوشش دکتر ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار، چاپ پنجم.

۷. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، چ ۲.
۸. زریاب خوبی، عباس (۱۳۶۸). بزم‌آورد، تهران: علمی.
۹. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۹۵). ارزش میراث صوفیه، تهران: امیرکبیر، چاپ هجدهم.
۱۰. _____ (۱۳۶۳). جستجو در تصوف ایران، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
۱۱. سعاد، الحکیم (۱۳۹۱). ابن‌عربی و زبان تازه عرفان، ترجمه دکتر مسعود جعفری، تهران: جامی.
۱۲. شبستری، محمود (۱۳۹۷). رازهایی از گلشن راز، همراه با مقدمه، درست‌خوانی ابیات، تلفظ واژگان دشوار و توضیحات دکتر محمدرضا برزگر خالقی، تهران: زوار.
۱۳. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). زبان شعر در نثر صوفیه، تهران، سخن، چاپ دوم.
۱۴. _____ (۱۳۸۶). قلندریه در تاریخ، تهران: سخن.
۱۵. قشیری، ابوالقاسم (۱۳۸۷). رساله قشیریه، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، ویراسته ایرج بهرامی، تهران: زوار.
۱۶. نجم رازی (۱۳۷۴). مرصاد العباد، به اهتمام محمدامین ریاحی، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ ششم.